

Əsmətخانım MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti,
Şərqsünashq fakültəsi, Orta Şərq Dilləri və Ədəbiyyatı kafedrası,
ORCID No: 0000-0002-9055-2313
E-mail: kamillik@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ FONETİK DƏYİŞMƏLƏRİN ŞƏRHİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, fars dili, fonetik əvəzlənmə, cingiltili samit, kar samit

Giriş

Ümumdünya ədəbiyyatına, mədəniyyətinə verdiyi misilsiz və nadir töhfələri ilə Nizami Gəncəvi (1141-1209) Şərq və dünya poeziyasının ən yüksək zirvəsini fəth etmiş az sayılı dühalardandır. Təsadüfi deyildir ki, Nizami “Xəmsə”si bütün dünyada ən çox əlyazması olan və sonrakı dövrlərdə də çox sayda nəşr olunmuş, demək olar ki, dünyanın canlı dillərinin əksəriyyətinə tərcümə edilmiş, yüzlərlə şairin nəzirə mənbəyi olmuş təkrarsız sənət incisidir.

Nizami və onun ədəbi irsi haqqında istər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycanın hüdudlarından kənar müxtəlif yönlü araşdırmalar aparılmış, nizamişünashq üzrə müasir elmi əsaslara və metodologiyaya söykənən mühüm işlər görülmüşdür. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Nizami dünyası və onun zəngin bədii irsi haqqında təsəvvürlərimiz, təbii ki, mükəmməl deyildir. Bu sahədə hələ də boşluqlar, elmi yetərsizlik özünü göstərməkdədir.

Dahi Nizaminin əsərləri hər bir klassik abidələrimiz kimi dilçiliyin müxtəlif bölmələri, eləcə də fonetika bölməsi üçün misilsiz araşdırma mənbəyidir. Bu tədqiqatımızda fonetikanın səs əvəzlənmələri, səs dəyişmələri kimi maraqlı bir hadisəsini klassik irsimizin misilsiz incisi olan “Xəmsə” beytləri daxilində araşdırmağa çalışmışıq.

Əsas hissə

Azərbaycan dilində fonetik əvəzlənmə, fonetil dəyişmə adlanan dil hadisəsi, ingilis dilində: - phonetic gradation; rus dilində: -фонетические чередования; fars dilində: -تبدیل آواها /təbdil-e avaha / adlanır. “Tarixi əvəzlənmədən fərqli olaraq fonetik əvəzlənmə fonemlərin danışq aktındakı qarşılıqlı təsirindən və ya fonemlərin işlənmə mövqeyindən asılı olur. Fonetik əvəzlənmənin iki növü mövcuddur: 1) mövqe ilə bağlı əvəzlənmə; 2) kombinator əvəzlənmə. Birincisi mövqe ilə bağlı olduğu halda, ikincisi qonşu fonemlərdən asılı olur” [4, s. 349]

Fars dili səsləri və sözlərinin tarixi əvəzlənmələri haqqında ətraflı məlumat almaq üçün [bax: 3, s. 208-220; 2, s. 116-117]

Məlumdur ki, hər bir dilin dildaxili sisteminin qaydalarından irəli gələn və daimi olaraq meydana çıxan özünəməxsus qanunları vardır. Məsələn Hind-Avropa dillərinin bir çoxunda, eləcə də fars dilində söz sonunda və kar samitlərlə qonşuluqda cingiltili samitlərin karlaşması fonetik hadisəsi mövcuddur. “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsində ahəng qanununu, həmahəngliyi buna misal kimi göstərə bilərik. Bildiyimiz kimi dilimizdəki doğma sözlərimizdə söz kökünün birinci hecasında gələn sait ona əlavə edilən bütün sonrakı hecalardakı sait və samitləri qalın-incə və dodaqlanan-dodaqlanmayan ahəngində tənzimləyir” [15, s. 73].

1. Səs tellərinin iştirakına görə fars dili samitlərinin əvəzlənmələri. Karlıq-cingiltiilik əlamətinə görə samitlərin əvəzlənməsi “Xəmsə”də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Fonetik məhdudiyət qanunu əsasında törənən hallar fonetik, bədii-üslubi, leksik-qrammatik

cəhətdən dilçilik və poetika müstəvisində araşdırılarkən maraqlı nəticələrə gəlinmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu dildə mövcud olan hər bir fonetik hadisə, eləcə də bədii fiqurların bir çoxu elə adını çəkdiyimiz məhdudiyət qanununun hökmü altında baş verir.

1.1. Söz sonunda cingiltili samitin kar samit fonemlə əvəzlənməsi

اسب ← اسب /əsb → əsp/- at ; کسب ← کسب /kəsb → kəsp / - qazanma, işləmə, əldə etmə.

“Xosrov və Şirin” dastanında “Şirinin Mədainə qaçması” bölümündən aldığımız aşağıdakı beytdə /əsb/ kimi yazılan söz cingiltili /b/-nin kar qarşılığı olan /p/ kar samiti ilə tələffüz edilir:

که گر بانو بفراييد به شيگير،

[Nizami, 1370: 138] پی شیرین برانیم اسب چون تیر.

/ke gər banu befərmayəd be şəbgir,
pey-e Şirin beranim əsp çon tir./

Əgər Məhinbanu ardınca getməyə (basqına) razılaşa,
Ox kimi Şirinin ardınca at çapmağa hazırıq.

Yenə də həmin məsnəvidən nümunə gətirdiyimiz başqa bir beytdə deyilir:

قضا را اسپشان در راه شد سست،

[Nizami, 1370: 142] در آن منزل که آن مه موی میشت.

/qəza - ra əspşan dər rah şod sost,
dər an mənzel ke an məh muy mişost.../

O ayın (Şirinin) saçlarını yuduğu yerdə
Təsadüfən atı yolda yoruldu (zəiflədi).

Diqqət etsək “Xosrov və Şirin” dastanından gətirdiyimiz hər iki nümunədə اسب /əsb/-at sözünün son cingiltili samit fonemi /b/-nin ardınca kar samit fonemlər /ç/ və /ş/ gəlmişdir. /əsbçon/ və /əspşan/. Belə halda cingiltili samitin kar samitlə əvəzlənməsi fonetik hadisəsi tam şəkildə özünü nümayiş etdirir və /b/ tam şəkildə kar variantı olan /p/ ilə əvəzlənir : /əsbçon → əspçon/; /əsbşan → əspşan/ kimi tələffüz edilir.

Qeyd edək ki, söz sonundakı cingiltili samitdən sonra gələn leksemin ilk səsi sait, yaxud cingiltili samit olarsa, o zaman qarşılaşma hadisəsi tam deyil, yarımqıq baş verir. Həmin dastandan seçdiyimiz aşağıdakı beytdə olduğu kimi:

... فشاندند آب گل بر چهره ماه،

[Nizami, 1370: 143] بیستند اسب را بر آخور شاه.

/feşandənd ab-e qol bər çehre-ye mah,
bebəstənd əsb-ra bər axur-e şah./

(O ayüzlünün çöhrəsinə güləb səpdilər,
Atını isə şahın atının axuruna bağladılar)

Bu beytdəki /əsb-ra/-atı lekseminde səslərin distributiv vəziyyətinə baxsaq, beytdəki اسب را /əsb-ra/ - atı, atını leksemindəki ossilloqraf lentlərində özünü sait kimi nümayiş etdirən /r/ sonoru gəldiyindən cingiltili samitin qarşılaşması tam deyil, yarımqıq olmuşdur. Bu bir daha hər bir dilin fonetik qanunlarının nə qədər sabit, dəyişilməz olduğunun aydın göstəricisidir.

Əsərlərindən ana xətt kimi keçən adil şah obrazını vəsf edən şair "Yeddi gözəl" dastanında "Bəhrəmin atasının taxtına oturması" bölümündə gənc şahın insanların qayğısına qalmasını, vergini azaltmasını, əhalinin dincəlməsi, istirahəti üçün günü iki hissəyə bölməsini təsvir etdiyi hissədə deyir:

روز فرمود تا دو قسمت کرد،
[Nizami, 1370: 548] نیمه ای کسب و نیمه ای می خورد.
/ruz fərmud ta do qesmət kərd,
nime`i kəsb o nime`i xərd./

Əmri ilə gün iki hissəyə bölündü,
Yarısında işləmək, yarısında yemək.

Bu beytdə verilmiş /kəsb/ sözündə də /b/ cingiltili samitdən sonra gələn /o/ saiti cingiltili samitin tam şəkildə karlaşmasına mane olmuşdur.

1. 2. Söz ortasındakı cingiltili samitin kar samit fonemlə əvəzlənməsi

Bildiyimiz kimi ərəb dilindən fars dilinə keçmiş sözlərin bir qrupu adlıq hal şəkilçisiz adətən bir hecalı /CVCC/ tipli /səbr, dərs, vəqt, nəqş/... kimi leksemlər olur. Belə alınma sözlərin ortası və sonunda 2 kipləşən samit yanaşı gələrsə, bu samitlərin biri məxrəcini dəyişərək sürtünən novlu samitə keçir. Bu əvəzlənmənin əsasında isə artikulyasiya orqanlarının vəziyyətini asanlaşdırmaq qanuniyyəti durur. Məsələn: səs tellərinin iştirakına görə kar, əmələgəlmə yerinə görə dil-diş samiti /t/ səsinin təsiri ilə /q → x /-ya keçir - ← وقت / vəqt → vəxt /- vaxt; Yaxud səs tellərinin iştirakına görə kar, əmələgəlmə yerinə görə dilortası novlu /ş/ samiti, xarakterinə görə bir qədər mürəkkəb olan cingiltili, kipləşən /q/ samitini kar, novlu /x/ samiti ilə əvəzlənməyə məcbur edir. Beləliklə, /q → x/- ya keçir və نقش / nəqş → nəxş/ - nəqş, rəsm; نقشها / nəqşha → nəxşha / - rəsmilər, şəkillər kimi tələffüz edilir.

"Yeddi gözəl" məsnəvisindəki "Xeyir və şə'r" in hekayəsindən nümunə gətirdiyimiz aşağıdakı beytdə olduğu kimi:

وقت از رفیق پنهانی،
[Nizami, 1370: 642] می خورد چون ریحیق ریحانی.
/vəxt - vəxt əz rəfiq ponhani,
mixord çon rəhiğ-e reyhani./

Arabir öz yoldaşından xəlvəti,
Reyhan şərabı kimi suyu içirdi.

Başqa bir nümunədə isə kar /s/ samitinin təsiri ilə /q/ cingiltili samiti kar /x/ samiti ilə əvəzlənir. Qrafikada, yazıda "ق" /q/ yazılsa da, tələffüzdə ümumi fonetik qanuna görə /x/ səslənir. Məsələn "Qızıl Arslan Toğrul şahın Nizamini görüşə dəvət etməsi" bölməsində görüşə gedən və Azərbaycanın abad yollarından, şəffaf bulaqlarından, ürəkaçan mənzərəsindən vəcdə gələn şair bu sevincini belə bəyan edir:

برون راندم سوی صحرا شتابان
[Nizami, 1960: 784] گرفته رقص در کوه و بیابان
/borun randəm suy-e səhra şetaban,
gerefte rəxs dər kuh o beyaban./

Gah dağla, gah səhrayla gedirdim,
Gedib səhra boyunca rəqs edirdim.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əvəzlənmələr təkcə Hind Avropa dilləri ailəsinin aid olan fars dilinə deyil, eləcə də türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupundan olan Azərbaycan dilinə də aiddir. Müasir Azərbaycan dilində karlıq-cingiltiilik əlamətinə görə samitlərin əvəzlənməsi də nisbətən geniş yayılmışdır. Dilimizdəki kar və cingilti samitlərin demək olar ki, hamısı müvafiq fonetik şəraitdə öz kar və cingilti qarşılıqları ilə fonetik əvəzlənməyə girirlər. Belə ki, hər bir dilönü, cingilti samit öz kar qarşılığı ilə əvəzlənir. Məsələn /d → t/ əvəzlənməsi: bulud – bulutsuz; süd – sütsüz; görmüşdü- görmüştü və s. /z → s/ əvəzlənməsi: yaz-yassa; poz-possa; gəz-gəssə və s. [1, s. 220]

1. 3. Cingilti samitin kar samitlə əvəzlənərək, kar samitin qoşalaşması

Bu əvəzlənmə "...fars dilində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən assimilyasiya uyuşma fonetik hadisəsinə uyğun gəlir" [14, s. 111]. Bəzən birinci sözün son səsi ilə ikinci sözün birinci səsi səs tellərinin iştirakına görə fərqli qrupdan olduqda tələffüzdə çətinlik əmələ gəlir. آب پز /abpəz/ - "suda bişmiş", شب پره /şəbpəre/ - "yarasa", بد تر /bədtər/ - "daha pis" və s. Misallardan görüldüyü kimi yanaşı gələn /b/ və /p/; /d/ və /t/ samit fonemləri səs tellərinin iştirakına görə fərqli qruplara aiddirlər. Belə ki, bu sözlərdəki /b/, /d/ cingilti; /p/, /t/ isə kar samit fonemlərdir. Odur ki, tələffüzün asanlaşması üçün dil öz potensialından istifadə edərək cingilti samitləri kar samitlərə çevirir. /şəbpəre → şəppəre/ - "yarasa"; /abpaş → appaş/ - "su çiləyən"; /abpəz → appəz/ - "suda bişmiş"; /bədtər → bəttər/ - "daha pis" kimi tələffüz edilir. Nümunələrə diqqət edək:

شب چون پر زاغ بر سر آورد،
[Nizami, 1370: 430] شبیره ز خواب سر بر آورد
/şəb çon pər-e zağ bər sər avərd,
şəppəre ze xab sər bər avərd./

Gecə qarğa qanadıtək geyindi qara,
Yarasa yuxusundan başını qaldırdı.

Nizami məsnəvilərində "yarasa" /şəbpəre/ sözü bir dəfə "Leyli Məcnun"da "Məcnunun qarğa ilə söhbəti" bölümündə özü də tam şəkildə işlənmişdir. Ancaq qeyd edilməlidir ki, söz qrafik baxımdan شبیره kimi yazılsa da, misra daxilində /şəppəre/ kimi tələffüz edilməlidir.

Nizami məsnəvilərində بدتر sifəti iki variantda yazılır və tələffüz edilir:

1. Yazıda /dt/ qeyd edilsə də, kar samitin təsiri altında geriyə assimilyasiya fonetik hadisəsinin baş verməsi nəticəsində /d→t/- ya dəyişilərək, /t/ samiti qoşalaşır və leksem /bəttər/ kimi tələffüz edilir.

2. Fars dilinin ümumi fonetik üslubuna görə iki eyni samitin biri tələffüzdən düşür və /bəttər → bətər/ kimi tələffüz olur və yazılır. Dildə bu leksemlərin hər iki variantı işləndiyindən şair də şeirin vəzninə görə bunların lazım olan variantından istifadə edir.

Aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi:

مگو کز زر و صاحب زر که به.
گره بدتر از بند و بند از گره .
[Nizami, 1947 : 430]
/məqu kəz zər o saheb-e zər ke beh,
gereh bəttər əz bənd o bənd bəttər əz gereh. /

Qızıl, ya sahibi yaxşıdır? - Sorma sən,
Düyün bənddən pisdır, bənd də düyündən.
خصمی کژدم بتر از اژدهاست ،
[Nizami, 1947 : 228] کاین ز تو پنهان بود آن برملاست

/xəsmi-ye kəjdəm betər əz əjdəhast,
kin ze-to ponhan bovəd, an bərməlast./
Əqrəbin düşmənçiliyi əjdəhadan daha pisdir,
Çünki, bu gizli, əjdaha isə açıq-aşkar düşməndir.

Qeyd edək ki, məsnəvilərdə danışiq dilindən alınmış /bətər/-in işlənmə tezliyi /bədtər/- ə nisbətən daha üstündür.

“Xosrov və Şirin” poemasında “Gözləmək ölümdən bətərdir, pisdir”, “dərdlər içərisində gözləri yolda qalmaqdan daha pisi yoxdur”- kimi hikmətli ifadənin Nizami qələmində necə axıcı, xoş ahəngli, mənalı səslənişinin bir daha şahidi oluruq:

اگرچه هیچ غم بی درد سر نیست،
[Nizami, 1947: 228] غمی از چشم بر راهی بتر نیست.
/əgərçə hiç qəm bədər - e sər nist,
qəmi əz çeşm –e bər rahi bətər nist./
Düzdür ki, hər bir qəm dərd-sərsiz deyildir,
Ancaq gözləri yolda qalanın dərdindən pisi yoxdur.
2. Əmələgəlmə yerinə görə samitlərin əvəzlənməsi
2. 1. /n → m/ fonetik əvəzlənməsi

Leksemlərin distributiv xüsusiyyətlərində əgər iki müxtəlif artikulyasiya məxrəcli samit yanaşı gələrsə, dil tələffüzü asanlaşdırmaq üçün onlardan birinin məxrəcini dəyişir. Əmələgəlmə yerinə görə müxtəlif artikulyasiyalı /nb/ samit samitləri fərqli xüsusiyyətlərə görə formalaşır. Daha asan tələffüzə keçmək üçün dil öz imkanlarından istifadə edərək, yaxın artikulyasiya məxrəcli /mb/ samit birləşməsinin tələffüzünə üstünlük verir. Yəni, dil-diş səsi /n/-ni qoşa dodaq samiti /b/- ya uyğun olaraq, /m/ samiti ilə əvəzləyir. Aşağıdakı sözlərdə olduğu kimi: شنبه/şənbə → şəmbe/ – “şənbə”; جنبيد /conbid → combid / – “titrədi”, “lərzəyə gəldi” və s.

Göründüyü kimi yuxarıda verdiyimiz misalların hər birində /b/ fonemindən öncə gələn /n/ səsi /m/ fonemi kimi tələffüz olunur. Bu leksemlərdə olan ن /n/ - nın tələffüzü üçün dilin ön hissəsi ön damağa sıxılır, dil bu vəziyyətdən sonra /b/ - nın deyilişi üçün tez geri çəkilməli və bu vəziyyətdə dodaqların bir-birinə sıxılması ilə ب /b/ fonemini tələffüz etməlidir. Belə çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün ən asan yol ن /n/ səsinin م /m/ səsinə çevrilməsidir. Dil də bu çıxış yolundan uğurla istifadə edir. Ona görə ki, /m/ və /b/ səslərinin hər ikisinin artikulyasiyası dodaqların kipləşməsi ilə formalaşır:

زیس گنج کان روز برباد رفت،
شب شنبه را گنجه از یاد رفت.
[Nizami, 1947: 21]
/ze bəs gənc kan ruz bərbad rəft,
şəb-e şəmbe-ra gənce əz yad rəft./

O gün çoxlu xəzinənin bada getməsindən,
Şənbə gecəsi Gəncəni yaddan çıxardı.

“Xosrov və Şirin” poemasında “Xosrov və Bəhrəmin döyüşü və Bəhrəmin döyüşdən qaçması” bölümündə aldığımız aşağıdakı beytdə işlənən جنبيد /conbidən/ - tərپənmək, lərzəyə gəlmək feilinin keçmiş zaman formalarına nəzər salmaq:

چو کوه آهنین از جای جنبيد،
زمین گفتی که سر تا پای جنبيد.
[Nizami, 1370: 183]
/ço kuh-e ahənin əz cay combid,

zəmin qofti ke sər ta pay combid./

Dəmir dağ kimi yerindən tərpendi,
Sanki yer başdan-başa lərzəyə gəldi.

Qeyd edək ki, Nizami mətnlərini oxuyarkən, qrafika ilə yanaşı tələffüz, deyiliş qanunlarına, fonetik üslubu və qanunlarını həmişə nəzərdə saxlamaq, onlara riayət etmək lazımdır.

2. 2. /b/ → /v/ fonem əvəzlənməsi:

“Xəmsə” məsnəvilərində “yazmaq” feilinin iki qrafik variantı statistik baxımdan təxminən bir-birinə yaxın saylarda işlənmişdir. Belə ki, məsnəvi mətnlərində نېشتن /nebeştən/- “yazmaq” leksemının /b/ samiti ilə yazılması 24 dəfə; /v/ samiti ilə, yəni نوشتن /neveştən/ ilə yazılması isə 21 dəfə işlədilmişdir. Bu da həmin leksemaların Nizami dövründə hələ də orta fars dilində olduğu kimi, yəni /p/ ilə yazılan qrafik variantının daha işlək olduğu kimi bir nəticəyə gəlməyimizə səbəb olur.

Bildiyimiz kimi, farsların özlərinin artikulyasiya məxrəcələrinə uyğun, Orta fars dilində də olmuş dörd hərf ərəb əlifbasını qəbul etdikləri zaman nöqtəsiz, sərkeşsiz yazılırdı. Yəni /p/ پ samiti /b/ ب hərfi ilə; ژ /j-/ ز /z/ ilə; چ /ç/ hərfi ج/c/ kimi; گ /g/ ک /k/ hərfi ilə qeyd olunurdu. Əlyazmaların qədim nüsxələrinə müraciət etdikdə dediklərimizi aydın şəkildə müşahidə edə bilərik.

گر هر چه نېشته ای بشوی،

[Nizami, 1370: 350]. شویم دهن از زیاده گویی.

/gər hərçə nebeştei beşuyi,
şuyəm dəhən əz zeyadequyi./

Sən öz xətlərinin hamısını yusan,
Ömürlük bağlaram ağzımı, inan.

سکندر بفرمان او ساز کرد،

[Nizami, 1947: 261]. حریر نوشته زهم باز کرد.

/Sekəndər be fərman-e u saz kərd,
hərİR-e neveşte ze həm baz kərd./

İskəndər onun dediyinə əməl etdi,
Yazılmış (çəkilməmiş) ipəyi açdı.

Bu beytlərin birincisində نېشته /nebeşte/ klassik, Orta fars dilinə uyğun, نوشته /neveşte/ – “yazı”, “xətt” nisbətən sonrakı, həm də müasir fars dilinə uyğundur.

2. 3. /p/ → /f/ fonetik əvəzlənmələri:

“Xəmsə”də iki variantlı qrafik nümunəyə malik پیروزه /piruze/ və فیروزه /firuze/- “firuzə” ilə سپید /sepīd/ və سفید /sefid/- “ağ” sözlərinin statistik cəhətdən işlənmə tezliyini yoxlayarkən maraqlı nəticə əldə etdik. Həmin nəticəni aşağıdakı cədvəldə sizinlə bölüşürük:

Cədvəl

farsca	پیروزه	فیروزه	سپید	سفید	sayı
transkripsiya	piruz`e	firuz`e	sepīd	sefid	12
işlənmə tezl.	27	15	27	10	17

Cədvəldən də görüldüyü kimi hər iki leksemin Nizami dövrü üçün /p/ ilə yazılan variantı daha işlək olmuşdur. Maraqlıdır ki, illər keçdikcə işlək olan variantın yerini /f/ ilə yazılan qrafik variant tutmuşdur. Bu leksemlərin hər ikisi eyni ölçülü olduqlarından ustadın onları bəhrin, vəznin ölçüsü xatirinə işlətdiyi də istisna təşkil edir. Odur ki, bizcə həmin leksemin birincisi məhz o dövrlərdə, ikinci variantı isə daha sonralar işləklik statusu qazanmışdır. Müasir dildə isə, bildiyimiz kimi, bu sözlərin yalnız ikinci, yəni /firuze/ və /sefid/ variantları işlənilir.

"Leyli və Məcnun" məsnəvisində "Atasının Məcnuna nəsihəti" bölümündə şair deyir:

دولت سبب گره گشائیست ،

[Nizami, 1370: 403]. پیروزه خاتم خدائیست

/doulət səbəb-e gerehqəşaist,

piruze xatəm-e xodaist ./

Dövlət düyünləri açmaq üçündür,

Firuzə Allah möhürü olan üzükdür.

"Sirlər xəzinəsi"ndən aldığımız aşağıdakı beytdə "firuzə" sözünün fonetik dubleti işlənmişdir:

مرکز این گنبد فیروزه رنگ ،

[Nizami, 1960: 206]. بر تو فراخ است و اندیشه تنگ

/mərəkəz-e in gonbəd-e firuze rəng,

bər to fəraxəst o əndişə təng. /

Bu firuzə rəngli günbəzin mərkəzi,

Sənin üçün genişdir, düşüncə üçün isə dar. [Nizami, 1981: 162]

Aşağıda verdiyimiz beytlərdə isə /sepid/ - "ağ"sözündəki /p/ samitinin /f/ samiti ilə əvəzlənməsini, onların Nizami dövründə işlənməsini göstərən nümunələrdir:

در نومیدی بسی امید است ،

[Nizami, 1370: 398]. پایان شب سیاه سپید است

/dər nomidi bəsi omid əst,

payan-e şəb-e seyah sepid əst./

Ümidsizlikdə saysız ümidlər var,

Zülmət gecənin sonu ağ səhərdir.

روز سفید آن نه شب داج بود ،

[Nizami, 1960: 77]. بود شب اما ، شب معراج بود

/ruz-e sefid an nə şəb-e dac bud,

bud şəb, əmma şəb-e me`rac bud./

O qaranlıq gecə deyil, ağ gündüz idi,

Gecə idi, ancaq ki, merac gecəsi idi.

Belə bir araşdırmanı müasir fars dilində /f/ samiti ilə yazılan /fil/ - "fil" leksemi üçün apardıqda isə Nizami əsərlərində bu sözün "ف" ilə yazılan qrafik variantının bir dəfə də işlənmədiyinin şahidi olduq. Deməli, o dövrdə bu leksem yalnız پیل /pil / kimi yazılmış və tələffüz edilmişdir. Bu da onu göstərir ki, biz vaxtilə klassik fars dilində olmuş, bu gün isə unudulmuş, yaxud tələffüzdən itmiş səslərin bərpası üçün misilsiz mənbə kimi Nizami əsərlərinə müraciət etsək, zəngin tədqiqat mənbəyi olan xəzinə ilə üzləşmiş olarıq [7, s. 46-52; 9, s. 32-63].

Nəticə

Bu tədqiqat işində “Xəmsə”də fonetik əvəzlənmələrə məruz qalmış bir qrup leksemlər söz sonunda, söz ortasında cingiltili samitin kar samitlə əvəzlənməsi və cingiltili samitin kar samitlə əvəzlənərək, kar samitin qoşalaşması, eləcə də samitlərin əmələgəlmə yerinə görə əvəzlənməsi baxımından araşdırılmışdır.

Yekun olaraq demək istərdik ki, “Xəmsə”ni təşkil edən beytlər içərisində eləsini tapmaq mümkün deyil ki, orada müasir dillə müqayisədə klassik dilin müəyyən bir və ya bir neçə fonetik, qrafik, leksik, morfoloji dəyişikliyi nəzərə çarpmamış olsun. Məhz buna görə də bu əsərlər dilçiliyin müxtəlif sahələri, xüsusilə fonetika və əruz elmi baxımından əsaslı şəkildə araşdırılmalı, tədqiqata cəlb olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A. (1984). Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı: Maarif, 390 s.
2. Bağeri, M. (2002). Tarix-e zəban-e farsı, Tehran: nəşr-e Qətre, 212 s.
3. Bəhar Məhəmməd Təği. (1382). Səbkşenasi, celd I, Tehran: Moəssese-ye enteşarat-e Əmir Kəbir, 467 s.
4. Dilçilk Ensiklopediyası (2008). II cild, prof. F. Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə, Bakı: Mütərcim, 528 s.
5. Əliyev, R. (1981). Nizami “Sirlər xəzinəsi” Filoloji tərcümə, Bakı: Elm nəşr., 245 s.
6. Gəncine-ye həkim Nezami Gəncəvi (1378). Ba təshih o həvaşi-ye Həsən Vəhid Dəstgerdi, be kuşəş-e Həsən Həmidyan, Tehran: nəşr-e Qətre, 389 s.
7. Məmmədova, Ə. (2016). Nizami əsərləri klassik fars dilinin bu gün unudulmuş səslərini bərpası üçün misilsiz mənbədir, Nizami Gəncəvinin 875 illik yubileyinə həsr olunmuş “Nizami və dünya mədəniyyəti” mövzusunda Respublika konfransının materialları, səh 46-53, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 255 s.
8. Məmmədova, Ə. (2021). Nizami əsərlərində “خو” diqrafının ikili oxunuşu haradan qaynaqlanır. 715-726 s., Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriy., 1028 s.
9. Məmmədova Ə. (2022). Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqlər.”Elm və Təhsil”, Bakı 2022, 407 s.
10. Nezami Gəncəvi (1370). Xosrov və Şirin, dər kitab-e kolliyyat-e Xəmsə-ye Nezami Gəncəvi, səh. 94-348; Tehran: Enteşarat-e Məhtab, 1130 s.
11. Nezami Gəncəvi (1370). Leyli və Məcnun, dər kitab-e kolliyyat-e Xəmsə-ye Nezami Gəncəvi, 350-496; Tehran: Enteşarat-e Məhtab, 1130 s.
12. Nezami Gəncəvi (1370). Həft peykər, dər kitab-e kolliyyat-e Xəmsə-ye Nezami Gəncəvi, 497-695; Tehran: Enteşarat-e Məhtab, 1130 s.
13. Nezami Gəncəvi (1960). Məxzənül-əsrar, Tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi-yo enteqadi Ə. Ə. Əlizadə, Bakı: Nəşriyyat-e Fərhengestan-e Olum-e Cəmhuri-ye şourəvi-ye Azərbaycan, 252 s.
14. Neyyar Zəman, H. (1955). Müasir fars dilinin fonetikasi haqqında bəzi qeydlər, Balı: ADU – nun Elmi əsərləri, № 11, s. 101-113
15. Veysəlli, F. (1993). Fonetika və fonologiya məsələləri, Bakı: Maarif nəşriyyatı, 190 s.

*Асметханум МАМЕДОВА
Кандидат филологических наук*

**ОБЪЯСНЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В «ХАМСА»
НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: азербайджанский язык, персидский язык, фонетическая градация, звонкий согласный, глухой согласный

В этой статье мы попытались исследовать такое интересное явление фонетики, как звуковые изменения и замены звуков в стихах «Хамсы» Низами Гянджави, являющихся несравненной жемчужиной нашего классического художественного наследия. Замены персидских согласных изучены в 3-х частях как по наличию голосовых связок, так и по местам образования - артикуляции. В результате исследований стало ясно, что согласные звуки меняют свой характер и заменяют друг друга в целях облегчения произношения за счет глухоты-звонкости, а также способа образования. В ходе исследования также было включено в исследование, какой из двух факультативных вариантов, использованных в «Хамсе», был более эффективным в период Низами.

*Asmetkhanim MAMMADOVA
Ph.D. in Philology*

**EXPLANATION OF PHONETIC CHANGES IN "KHAMSA" BY NIZAMI GANJAVI
SUMMARY**

Key words: Azerbaijani language, Persian language, phonetic gradation, voiced consonant, voiceless consonant

In this article, we have investigated an interesting phenomenon of phonetics such as sound gradations and sound changes within the verses of Nizami's "Khamisa", which is an incomparable gem of our classical heritage. Gradations of Persian consonants were studied in 3 parts, each according to the participation of vocal cords, places of formation, and articulation. It became clear from the research that consonant sounds change their character and replace each other in order to facilitate pronunciation due to Voiceless -Voiced, as well as the way of formation. During the research, which of the two facultative options used in "Khamisa" was more effective during the Nizami period was investigated as far as possible.

Daxil oldu: 03.05.2024-cü il